

Ivana Pajić*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*

ivana.pajic@ff.uns.ac.rs

Mirjana Zarifović Grković*Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*

mirjana.zarifovic@ff.uns.ac.rs

Gde mi je mesto? Autori poreklom iz bivše Jugoslavije u savremenoj nemačkoj književnosti

Apstrakt: Do prve polovine dvadesetog veka bilo je samo nekoliko reprezentativnih pisaca migrantskog porekla koji su pisali na nemačkom jeziku. Od 1950/60-ih godina taj broj se znatno povećava. Oko same terminološke odrednice za ovu književnost vodi se rasprava decenijama, jer su krucijalna pitanja na koja bi najpre trebalo dati odgovor, zapravo, kakva je to književnost i koje mesto bi trebalo da zauzima na nemačkoj književnoj sceni. O navedenom svedoči i mnoštvo naziva koji se koriste ili su bili korišćeni u diskursu o ovoj književnosti od kojih su najučestaliji „gastarbajterska“, „migrantska“ i „migraciona“ književnost. Dobitnik najprestižnije nemačke književne nagrade „Deutscher Buchpreis“ za 2019. godinu je Saša Stanišić, autor poreklom iz bivše Jugoslavije, iz Bosne i Hercegovine, koji piše na nemačkom jeziku i koji se ubraja u najbolje pisce savremene nemačke književnosti. Povodom toga ovaj rad bavi se pozicijom još nedovoljno istražene grupe autora poreklom iz bivše Jugoslavije u nemačkoj književnosti od momenta kada je ta književnost još nazivana „gastarbajterskom“, pa sve do danas, kada se ona smatra ravnopravnom sa savremenom nemačkom književnošću i kada joj više nisu potrebne posebne marginalizirajuće terminološke odrednice poput navedenih, niti književne nagrade namenjene samo ovoj književnosti poput nagrade „Adelbert-von-Chamisso“.

Ključne reči: gastarbajterska, migrantska i migraciona književnost, savremena nemačka književnost, pisci poreklom iz zemalja bivše Jugoslavije

Uvod

Do sredine dvadesetog veka postojalo je samo nekoliko reprezentativnih pisaca¹ koji su pisali na nemačkom jeziku, a kojima taj jezik nije bio maternji kao što su Fon Šamiso (Adelbert von Chamisso), Kaneti (Elias Canetti) i Fon

¹ Oblici zanimanja i zvanja upotrebljeni u muškom rodu odnose se na oba pola.

Horvat (Ödön von Horváth). Nakon Drugog svetskog rata samo mali broj autora migrantskog porekla piše na nemačkom jeziku – Kevari (Georg Kövary), Sebestjen (György Sebestyén) i Milo Dor. Situacija se, međutim, menja nakon masovnih migracija radnika od 1950/60-ih godina. Od tog perioda dolazi do značajnog povećanja broja autora koji pišu na nemačkom jeziku, a čije su biografije obeležene iskustvima migracije i polikulturalnom² pripadnošću. Za njihovu književnost koršćeno je mnoštvo različitih odrednica kao što su: „Gastarbeiterliteratur“ (gastarbajterska književnost), „Ausländerliteratur“ (književnost stranaca), „Minderheitenliteratur“ (književnost manjina), „Literatur zwischen Kulturen“ (književnost među kulturama), „Literatur der Fremde“ (književnost tuđine), „Emigranten-Literatur“ (književnost emigranata), „Immigranten-Literatur“ (književnost imigranata), „Migrantenliteratur“ (migrantska književnost), „Migrationsliteratur“ (migraciona književnost), „Interkulturelle Literatur“ (interkulturalna književnost) u užem smislu te reči, „Mehr-/Polikulturelle-Literatur“ (više-kulturalna/polikulturalna književnost), „Exilanten-Literatur“ (književnost egzilanata), „Literatur ohne festen Wohnsitz“ (književnost bez stalnog sedišta), „Neue Weltliteratur“ (nova svetska književnost), „Hybride-Literatur“ (hibridna književnost), „Globale-Literatur“ (globalna književnost) i dr.³ Pregled upotrebljenih naziva otkriva da se njima stavlja/-o akcenat ili na kulturno-socijalni status autora ili na kontekst u kojem je njihova književnost nastala, pri čemu je većina navedenih pojmova u međuvremenu izašla iz upotrebe, a izrazitu kritiku su, pre svega, dobile one terminološke odrednice kojima se autorima migrantskog porekla indirektno pripisao marginalni položaj u (nemačkom) društvu, odnosno, državi u kojoj žive i pišu. Sledeće detaljnije razjašnjenje pojmova koji se još pominju u aktuelnom diskursu o ovoj književnosti – gastarbajterska, migrantska, migraciona, hibridna i nova svetska književnost – predočiće kako se menjalo (samo-)viđenje pisaca sa polikulturalnom pozadinom kao i stav prema njihovoj književnosti od 1950/60-ih godina do danas, pri čemu još traje diskusija o „smeštanju“ ovih autora u korpus nemačke književnosti.

² Prefiks poli- (= mnoštvo, višestrukost, različitost) ovde se odnosi na osobu čija je biografija obeležena sopstvenim migrantskim iskustvom ili migrantskim iskustvom starijih generacija u porodici, odnosno, uticajem više kultura. U novijim naučnim studijama o interkulturalnoj književnosti može se zapaziti tendencija da se ovaj za sada semantički neutralan pojam, polikulturalnost, koristi umesto semantički obojenih pojmova „multikulturalnost“, „interkulturalnost“, „transkulturalnost“ i „hibridnost“.

³ Detaljnije razjašnjenje pojma „Exilliteratur“ (književnost egzila) u ovom radu svesno se zaobilazi, iako ovaj naziv (u širem smislu reči) može da obuhvati i neke od autora kojima se rad bavi. Razlog za izostavljanje pomenutog pojma je taj što termin „Exilliteratur“ već ima etablirano mesto u istoriji nemačke književnosti tj. koristi se za književnost nemačkih pisaca koji su izbegli tokom diktature Trećeg rajha (1933-1945).

Gastarbajterska, migrantska, migraciona, hibridna, nova svetska književnost – teorijski okvir

Za terminološku odrednicu „gastarbajterska književnost“ ključan je tzv. *Wirtschaftswunder* (ekonomski procvat) u Zapadnoj Nemačkoj (Savezna Republika Nemačka) 1950-ih godina. Zbog nedostatka radne snage Nemačka je od 1955. do 1968. godine sklapala ugovore o privremenom radu sa Italijom, Grčkom, Španijom, Turskom, Marokom, Portugalom, Tunisom i Socijalističkom Federativnom Republikom Jugoslavijom (Senol 1992, 59; Reeg 1988, 11).⁴ Do kraja 1960-ih godina za pridošle radnike korišćen je naziv „Fremdarbeiter“ (strani radnik). Pošto je tadašnja nemačka vlast htela da izbegne bilo kakve asocijacije na neposrednu, neslavnu prošlost Nemačke, naziv „Fremdarbeiter“ promenjen je u naziv „Gastarbeiter“ (radnik-gost). Nemačka vlast nije imala nameru da zadrži privremene radnike, već se vodila predstavom da će oni nakon isteka ugovora ponovo napustiti zemlju, što je implicirao i sam naziv „gost“.

⁴ U Austriji je potreba i potražnja za stranim radnicima počela krajem 1961. i početkom 1962. godine. U poređenju sa zaradama stranih radnika u Nemačkoj i Švajcarskoj, u Austriji su zarade stranih radnika bile niže, zbog čega, na primer, Sporazum o prijemu radne snage sa Španijom (1961/1962) nije pokazao uspehe. Uspješni su bili sporazumi sa Turskom i Jugoslavijom (1964-1966), odakle je dolazila najveća grupa stranih radnika u Austriji. Od 1969. do 1973. oko 265000 ljudi doselilo se u Austriju. (ORF 2018). Kada je Švajcarska u pitanju, ova zemlja ima dugu tradiciju prijema stranih radnika. Već u 19. veku Italijani su radili na izgradnji železnica, a prve tri decenije 20. veka strani radnici predstavljali su sastavni deo švajcarskog društva. Švajcarski pasoš, pak, postoji tek od 1915. godine. Zbog toga je teško odrediti ko su do tog momenta bili „stranci“. Izbijanjem Velike ekonomske krize (1929) situacija se promenila. Zbog sve većeg broja nezaposlenih vlada je tražila načine kako da ograniči doseljavanje stranih radnika i njihovih porodica. Od 1934. godine u Švajcarskoj uvedeno je kratkotrajno zapošljavanje (sezonski poslovi) za strane radne snage. Ovo je trebalo da osigura da će se strani radnici, nakon isteka ugovora, vratiti u svoju zemlju porekla. Ipak, mnogi radnici su se trajno doselili u Švajcarsku. Od početka uspona nacionalsocijalizma i tokom Drugog svetskog rata mnoge izbeglice došle su u Švajcarsku. Za razliku od susednih zemalja, Švajcarska je ubrzo nakon završetka rata ponovo uspostavila svoju industriju, zbog čega je uskoro bila neophodna radna snaga iz inostranstva. Najveću grupu stranih radnika u Švajcarskoj činili su Italijani. Zahvaljujući ranijim regulativama o sezonskom radu bilo je moguće da se radnici preuzmu po potrebi. Radnici su mogli da ostanu u Švajcarskoj najduže 9 meseci, a potom su morali da napuste zemlju na najmanje tri meseca. Ipak, od 1950. do 1970. godine broj ljudi sa stalnim boravkom u Švajcarskoj porastao je sa 140000 na 584000. Pisac Maks Friš (Max Frisch) u vezi sa tim rekao je: „Tražili su radnu snagu, a došli su im ljudi“. Sredinom sedamdesetih godina i u Švajcarskoj je (kao u Nemačkoj i Austriji) smanjena potreba za stranom radnom snagom, zbog čega se veliki broj radnika vratio u svoje zemlje porekla (SEV 2019).

odnosno, ti radnici nisu posmatrani kao ravnopravni državljani (Hamm 1988, 10; Aktürk 2009, 7-8). Ipak, stvari su tekle drugačije. Za mnoge migrante zemlja u koju su došli da, pre svega, rade, postala je nova domovina i doveli su ili osnovali svoje porodice sa namerom da tu i ostanu. Od 1970-ih godina smanjivala se potreba za stranim radnicima i pooštren je zakon o dolasku i boravku „stranaca“. U skladu sa tim vlast je i od gastarbajtera očekivala da se vrate u svoje zemlje porekla, a zanemarena je činjenica da ovi radnici već odavno više nisu nužna ekonomska radna snaga iz inostranstva, već da su postali sastavni deo socijalno-kulturnog života Nemačke (Heinze 1986, 11). Pogođeni tom situacijom, migranti su uvideli da bi trebalo da se čuje i njihov glas, jer je reč o njihovoj sudbini. Smatrali su da im razni mediji (između ostalih i književnost) i nemački jezik pružaju odgovarajuću platformu da izraze svoje stavove i osećanja, odnosno, da politici i društvu predoče da oni već odavno nisu samo „radnici“ i „gosti“ i da žele da budu prihvaćeni. Iako su se već 1950/60-ih godina javili prvi pokušaji pisanja književnih dela na nemačkom jeziku (posebno italijanske i turske manjine), ova grupa autora je široj čitalačkoj publici tada još bila nepoznata (Reeg 1988, 14). Od kraja 1970-ih objavljeno je nekoliko publikacija i antologija o životu u tuđini, a vidljivosti i širenju ove književnosti pomoglo je i osnivanje udruženja „PoLiKunst“ (Polinacionalno udruženje za književnost i slikarstvo) i „Südwind“ (Južni vetar) koja su podsticala književnost i umetnost migranata i organizovala razne manifestacije širom Zapadne Nemačke (Barner 2006, 1002-1003). Najpoznatiji predstavnici tog vremena su: Biondi (Franco Biondi), Kielino (Gino Chiellino), Parzakaja (Yüksel Pazarkaya), Dogan (Ahmed Dogan), Eren (Aras Ören), Eçakin (Aysel Özakin), Šajnhard (Saliha Scheinhardt), Ozamir (Emine Sevgi Özdamar), Nam (Jusuf Naoum), Tafik (Suleman Taufiq) i Šami (Rafik Schami) (Ehnert 2006, 46-53). Godine 1981. Šami, Biondi, Nam i Tafik u svom manifestu *Literatur der Betroffenheit (Književnost pogođenosti)* u diskusiju uvode terminološku odrednicu „Gastarbeiterliteratur“ kojom žele da ukažu na diskriminaciju „stranih“ državljana i njihove književnosti u Nemačkoj i da pozivaju na toleranciju i prihvatanje onih ljudi koji su iz raznih razloga napustili svoju domovinu (često i porodicu) i došli u stranu državu, pri čemu ni eufemizam „Gast“ upotrebljen umesto pojma „Fremder“ nije pomogao da se oni ne posmatraju kao ljudi drugog (nižeg) reda (Biondi, Schami 1981, 134-135). Teme kojima se bavila ova generacija nemačkih autora migrantskog porekla nisu obuhvatale isključivo gastarbajtersku tematiku, ali su u početku ipak preovladavale teme vezane za život i status gastarbajtera – njihova diskriminacija, teški ekonomsko-socijalni uslovi kojima su izloženi, problem integracije, osećaj izgubljene domovine, osećaj izolacije, život u tuđini, život na stranom jeziku i kriza identiteta. Time su pisci želeli da doprinesu konstruktivnim promenama koje bi se ticale političko-društvenog statusa migranata u Nemačkoj (Reeg 1988, 99). Pojam gastarbajterska književnost danas je relevan-

tan isključivo za književno-istorijsku orijentaciju, jer on obeležava samo jedan kratak period književnosti koja je nastala (i dalje nastaje) u kontekstu migracije i susreta kultura. Iako je danas ovaj pojam zastareo, književnost na koju se on odnosio je, zahvaljujući tada provokativnom uvođenju pojma, tek tada postala vidljiva, što je dalje dovelo i do njenog prihvatanja. Uz to Ham (Horst Hamm) primećuje da su masovne migracije radnika iz raznih zemalja i uslovi kojima su ovi ljudi bili izloženi u zemlji prijema doveli do toga da se u Nemačkoj razvije književnost koja nije proizašla isključivo iz nemačke tradicije, već je nemačkoj publici pružila potpuno novo viđenje nemačkog jezika i kulture i time proširila nemačku književnost temama i perspektivama koje su dotadašnjim nemačkim piscima bile strane (Hamm 1988, 9).

Od kraja 1980-ih godina u naučnu diskusiju uvode se pojmovi „migrantska“ i „migraciona“ književnost. U odnosu na pojam „gastarbajterska“ pojam „migrantska“ književnost ima šire značenje i njegova upotreba je i dalje primetna u nekim naučnim publikacijama. Akermanova (Irmgard Ackermann) pod navedenom odrednicom podrazumeva književnost heterogenih grupa autora različitog migrantskog porekla (uključujući i gastarbajtersku književnost) koji pišu i objavljuju na nemačkom jeziku. Ona, takođe, nudi i moguću klasifikaciju autora migrantske književnosti i deli ih na autore koji su na maternjem jeziku već stekli status književnika, a zatim prešli na nemački jezik, one koji su tek nakon dolaska u Nemačku počeli da pišu i autore koji su rođeni i odrasli u zemljama nemačkog govornog područja dok ih poreklo starijih generacija u porodici vezuje za drugu kulturu. Ova autorka u migrantsku književnost ubraja i one autore koji pored svojih publikacija na nemačkom jeziku i dalje pišu i objavljuju na maternjem jeziku (Ackermann 2007, 498-499). Autorkina definicija „migrantske književnosti“ ukazuje na to da se ona, pre svega, vodi biografijama autora. Nasuprot tome Rešova (Heidi Rösch) je mišljenja da je veoma diskutabilno i diskriminišuće da se autori koji su proveli veći deo života ili ceo život u Nemačkoj svedu na pojam „migrantska književnost“,⁵ jer se oni time tretiraju kao „egzotična pojava“ na nemačkoj književnoj sceni, a samim tim se izoluju iz „prave nemačke književnosti“ tj. uskraćuje im se mogućnost da se njihova književnost prizna kao kvalitativno ravnopravna. Rešova, takođe, kritikuje da stavljanjem akcenta isključivo na autorovu biografiju u odrednici „migrantska književnost“ neki tekstovi dobijaju nekada i neopravdani bonus kod književne kritike, samo zato što su proizvod nekog migranta i tada se u potpunosti zanemaruje književna komponenta dela (1998, 1-4). Isto tako i sami pisci čija se dela svode na

⁵ Prema podacima Nemačke savezne službe za statistiku (Destatis), 2018. godine je 20,8 miliona stanovnika Nemačke bilo migrantskog porekla. Upoređujući ukupan broj stanovnika Savezne Republike Nemačke (SRN) (81,6 miliona) i ovu činjenicu dolazi se do statističkog podatka da danas svaki četvrti stanovnik Nemačke ima migrantsko poreklo (up. Destatis 2019).

odrednicu „migrantska književnost“ sve češće se suprotstavljaju takvim klasi- fikacijama. Tako, na primer, Saša Stanišić u svom eseju *Tri mita o imigrantskoj književnosti* (orig. *Three Myths of Immigrant Writing. A View from Germany*) iz 2010. godine oštro napada pojam (i)migrantska književnost vodeći se sličnim argumentima kao Rešova:

Govoriti o jednoj ‚imigrantskoj‘ književnosti je naprosto pogrešno [...]. Pri- roda migracije i nivo integracije stranih pisaca toliko varira da se to ne može skupiti u jednu kategoriju, a o jedinstvenim biografskim pozadinama i različi- tim kulturnim, religijskim i društvenim navikama da i ne govorim. Ipak i ove vanknjiževne karakteristike ukazuju na veliku raznolikost iskustava, mogućih tema i intelektualnih utjecaja koji u dosta slučajeva postaju dijelom teksta ili barem predočavaju tekst kao cjelinu. Cilj objektivnog suda trebalo bi biti preval- zilaženje fiksacije na piščevu biografiju i prestrojavanje na tematski orijentirano sagledavanje dela [...]. Ako neko baš mora misliti u kategorijama, onda bi, u množini, mogao govoriti o imigrantskim književnostima i opisati nove, manje sklopove, kakvi bi, primjerice, bili: ‚Književnost imigrantskih radnika u 60-tim‘ ili ‚Njemačko-turska književnost‘ ili ‚Književnost druge generacije poljskih imigrantica njemačkog etničkog porijekla‘ koje su se, budući domaćicama, na smrt dosađivale i napisale roman o dlakama na grudima svog susjeda. Ali takvo razvrstavanje bi se suprotstavilo jednoj od glavnih funkcija književnosti, koja treba biti djelo (najradije) neograničene kreativnosti i inventivnosti, na jednoj, i igre referencija i odnosa, na drugoj strani. Stoga vjerujem da se o imigrantskoj književnosti učinkovito može raspravljati samo u svjetlu tema i u odnosu prema pravilima žanra, stila, tradicije itd.“ (Stanišić 2010).

Prethodna objašnjenja za „gastarbajtersku“ i „migrantsku“ književnost poka- zala su da se ove terminološke odrednice u aktuelnom diskursu smatraju preva- zidenim. Treća odrednica, „migraciona književnost“, dobija različita tumačenja. Ukoliko se tumačenje te odrednice odnosi isključivo na biografiju autora, onda je „migraciona“ sinonim za „migrantsku“ književnost. Ovaj pojam se, međutim, koristi i kao svojevrsna kritika odrednice „migrantska književnost“. Hausbahe- rova (Eva Hausbacher) i Rešova njime ne obeležavaju književnost migranata, već „književnost o migraciji“ (Rösch 2004, 93; Hausbacher 2009, 25). Time se odbacuje mogućnost da se celokupno autorovo stvaralaštvo (protiv njego- ve volje) tumači isključivo kroz prizmu njegovog migrantskog porekla. Preu- smeravanje na tematsko-estetsku komponentu pruža autorima slobodu da svoje književno stvaralaštvo posvete u potpunosti, delimično ili uopšte ne posvete temi/polju migracije, pri čemu bi se samo ona dela u kojima se autori eksplicit- no bave ovom temom svrstala pod odrednicu „migraciona književnost“. Ovom tematsko-estetski orijentisanom odrednicom dalje se odbacuje mogućnost da se svaki tekst smatra „književnim“ samo zato što je neko napisao svoju životnu priču obeleženu migracijom, već se akcenat stavlja na pitanje kako je ta priča sadržinski-formalno-estetski inscenirana (Hausbacher 2009, 25).

U teorijskom uvodu monografije *Poetik des Nirgendwo – Ansätze interkultureller Migrationsliteratur: Eine Analyse ausgewählter Werke von Aleksandar Hemon und Bekim Serjanović (Poetika o nigde – pristupi interkulturalnoj migracionoj književnosti: analiza odabranih dela Aleksandra Hemona i Bekima Serjanovića)* iz 2015. godine, Dijana Simić navodi različite mogućnosti svrstavanja i imenovanja nemačke književnosti koja je nastala u kontekstu migracije (Simić 2015, 19). Uz već pomenute pojmove autorka se osvrće i na diskusiju o interkulturalnoj književnosti iz engleskog govornog područja i za nemačku književnost navodi pojam „hibridna književnost“, koji je i autorka Šturm-Trigonakis (Elke Sturm-Trigonakis) 2007. godine upotrebila u svojoj monografiji *Global playing in der Literatur: Ein Versuch über die Neue Weltliteratur (Global playing u književnosti: ogleđ o Novoj svetskoj književnosti)* (2007, 14). Pojam „hibrid/ hybrid“ (lat. *Hybrida* = mešanac, bastard, križanac) ima čitavu lepezu značenja.⁶ U književnonaučnom kontekstu kod Bahtina (Michail M. Bachtin) pored pojma „dijalocitet“, pojam „hibridnost“ označava mogućnost oblikovanja jezika u romanima (na primer, mešanjem dva sociolekta u okviru jedne

⁶ Pojam „hibrid/ hybrid“ potiče iz poljoprivrede i označava mešanje ili ukrštanje različitih vrsta, sorti, podvrsta, rasa, čime nastaje nešto novo. U teoriji o rasama iz 19. veka pojam hibridnosti prerasta u kulturnu metaforu, a tada je imao negativnu konotaciju (označavao je rasistički obojeno negativno shvatanje mešanja različitih ljudskih rasa). Ovo negativno tumačenje pojma hibridnosti može se kasnije pronaći i u antisemitskim tekstovima. U postkolonijalnom kontekstu pojam hibridnosti dobija pozitivnu konotaciju. Ideje koje vode ka tome vidljive su već 1960/70-ih godina. Od 1980-ih godina Čembers (Iain Chambers), Gilroj (Paul Gilroy) i Hol (Stuart Hall) upotrebljavaju ovaj pojam kao kulturno-teorijski. Hol posmatra kulturni identitet oslanjajući se na koncept *différance*. *Différance* (diferencija) je centralni pojam teorije dekonstruktivizma francuskog filozofa Deride (Jacques Derrida). Derida posmatra jezik kao sistem diferencija/razlika. Prema njemu, značenje jedne stvari (jedne reči) nije zatvoren sistem značenja, već permanentno otvoren, dinamičan proces koji se menja delovanjem signifikacije, jer se značenja koja su jednom određena za odgovarajuće stvari vremenom dopunjuju (širokim i neograničenim poljem značenja jezika). Tako se neki doskorašnji aspekti značenja mogu dovesti u pitanje i promeniti (Greim 2008, 297–298; do Mar Castro Varela and Dhawan 2005, 89–94). Hol isto tako posmatra kulturni identitet ne kao nešto fiksirano, određeno, već kao nešto što podleže stalnom dinamičnom repozicioniranju i hibridizaciji koja se razvija na različite načine razgraničavanja od drugih identiteta i koja je kontekstualno i vremenski ograničena. Kako se naglašava i u konceptima postmoderne, gde se identitet shvata kao relacionalan, fragmentisan i nezatvoren, i Hol upućuje na interne pukotine i diskontinuitet identiteta, zbog čega se i „zajedničko iskustvo“ identiteta ne može shvatiti kao homogeno iskustvo. Iako kulturni identitet vodi poreklo iz istorije i time se vezuje za određeno vreme i mesto, on podleže i vremenskim promenama i oblikuje se iz kompleksne usklađenosti između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, pri čemu, svakako, zavisi i od određenog poimanja prošlosti i različitih uticaja koji oblikuju prošlost i sadašnjost (Hall 1994, 29–34).

izjave). U postmodernizmu hibridizacija je jedno od obeležja postmoderne (u smislu brisanja granica između fikcije i stvarnosti, mešanja i brisanja književnih vrsta, parodije, travestije, heteroglosije, karnevaleske). U nauci o kulturi pojam hibridnosti koristi se za mešanje kultura, polnih identiteta, diskursa, medija. Iako su različiti teoretičari upotrebljavali pojam hibridnosti, tek je Babino (Homi K. Bhabha) tumačenje ovog pojma postalo značajno za interkulturalnu književnost.⁷ Baba pod hibridnošću podrazumeva kompleksne procese (inter) kulturalnih (subjektivnih i kolektivnih) konstrukcija identiteta. Prema njemu, hibridnost nastaje tamo gde su kulture u kontaktu, gde stupaju u komunikaciju, gde postaju svesne svoje posebnosti, ali i gde se prepliću. Dinamički proces susreta, međusobnog uticaja i preplitanja omogućava rekonstrukciju kako svoje, tako i druge kulture, čime nastaje nešto novo što se ne može meriti i vrednovati tradicionalnim merilima, odnosno, ovde nestaju jasne binarne opozicije (Bhabha 2011, 5, 56). Tako pojam „hibridnost“ obeležava novo, izmenjeno shvatanje kulture, egzistencije i književnosti.⁸ Kada je reč o književnosti, Baba smatra da postkolonijalni subjekti i drugi migranti, odnosno, autori koji žive i stvaraju između kultura, imaju potencijal da iz svoje interkulturalne perspektive svojim delima („hibridnom književnošću“) daju doprinos dinamičnim shvatanjima kulture i identiteta, tako što u svoja dela (na formalnom i sadržinskom nivou) unose polikulturalna iskustva (2011, 333–343).

Sledeća aktuelna terminološka odrednica ogleda se u naslovu monografije pomenute autorke Šturm-Trigonakis „Neue Weltliteratur“ (Nova svetska književnost), a oslanja se na Geteov (Johann Wolfgang von Goethe) koncept „Weltliteratur“ koji je on uveo nasuprot nacionalnim tendencijama 19. veka. Pojam „Neue Weltliteratur“, odnosi se, dakle, takođe na književnost koja sadržinski, formalno i stilski prevazilazi nacionalne granice, pri čemu autorka Bahman-Me-

⁷ Baba razvija svoje teorije, odnosno, pojmove, s jedne strane pod uticajem dekonstruktivizma Deride i filozofije Hajdegera (Martin Heidegger), a s druge strane pod uticajem psihoanalize Frojda (Sigmund Freud) i Lakana (Jacques Lacan) (Kreutzer 2008, 68). U svom najvažnijem delu *The location of culture (Smeštanje kulture)* iz 1994. godine on uvodi/koristi teorijske pojmove *Hybridity* (hibridnost), *In-Between* (između) i *Third Space* (treći prostor) u diskurs o interkulturalnom identitetu i književnosti i upućuje na to da se oni mogu upotrebiti i van (post)kolonijalnog konteksta za fenomene mešanja kultura (Bhabha 2011, 18.), zbog čega se ovi teorijski pojmovi preuzimaju i u diskusiju/teoriju o interkulturalnoj književnosti nemačkog govornog područja (Hausbacher 2009, 25–27, 130; Simić 2015, 53).

⁸ Koncept hibridnosti nije neosporan i o njemu se i dalje vode kontroverzne rasprave, jer je reč o kompleksnom misaonom polju operacija u kojem se različite kulture prepliću i gde deluju njihove različitosti. Pri tome niti bi trebalo da rezultat bude sinteza suprotnih pozicija, niti bi trebalo da kulturni kontakt pređe u kulturni pluralizam, već bi trebalo da postoji nehijerarhijski uslovljeno permanentno polje delovanja kulturnih različitosti i različitih oblika hibridizacije (Bachmann-Medick 2006, 200).

dik (Doris Bachmann-Medick) pod ovim pojmom podrazumeva istovremeno i ideju i proces tj. humanistički koncept od Getea sve do danas i interkulturalno novosređivanje okcidentalnih književnih kanona (Bachmann-Medick 2008, 758; 2003, 439–448). Navedena terminološka polemika o nemačkoj književnosti pisaca migrantskog porekla svedoči o velikom interesovanju čitalačke publike, književnih naučnika i kritičara, odnosno o tome da su ovi pisci svojom književnošću posebno poslednjih nekoliko decenija postali nezaobilazni deo savremene nemačke književne scene.

Autori poreklom iz bivše Jugoslavije (SFRJ) u savremenoj nemačkoj književnosti

Selidbe sa geografskog područja koje je obuhvatala SFRJ (1945–1992) ka zapadu odvijale su se i pre 20. veka, pri čemu su još tada primarni *Push*-faktori bili loši privredno-ekonomski uslovi za život, odnosno, podsticajni *Pull*-faktori bili su bolji životni uslovi u drugim državama.⁹ U prvoj polovini 20. veka primarne ciljne zemlje migracija bile su SAD, Argentina, Kanada, Nemačka, Austrija i Francuska (Kazzazi, Treiber and Wätzold 2016, 187). Prvih godina nakon Drugog svetskog rata odnose između SFRJ i Zapadne Nemačke, Austrije i Švajcarske određivali su, pre svega, ekonomski aspekti, odnosno, ekonomski razvoj/napredak ovih država. Razlaz Tita i Staljina (1948) omogućio je zapadnim zemljama da stupe u ekonomske pregovore sa SFRJ i 1950-ih godina Zapadna Nemačka i Austrija postaju bitni ekonomski partneri Jugoslavije (Sundhaussen 2012, 123–140). Saradnju su, međutim, istovremeno (pre svega sa SRN) otežavale razmirice oko materijalnog obeštećenja žrtava nacionalsocijalističkog progona, ratnih zarobljenika, a od 1957. godine i oko Halštajnovke doktrine tj. priznavanja Nemačke Demokratske Republike (NDR) od strane SFRJ. Kao posledica politike zapošljavanja i reformi koje je jugoslovenska vlast sprovela 1964/5. godine, broj nezaposlenih u SFRJ je znatno rastao, što je promenilo stav jugoslovenske vlasti prema prekograničnim radničkim migracijama.¹⁰ Godine 1966. SFRJ sklapa ugovor o privremenom radu jugoslovenskih građanina¹¹ u Austriji.

⁹ *Push*-faktori su podsticajni faktori koji pojedinca ili grupu navode da emigrira iz zemlje porekla –ratovi, loša ekonomska situacija, nizak životni standard i sl. *Pull*-faktori su privlačni faktori u zemlji u koju pojedinac ili grupa želi da emigrira, kao što su bolji uslovi za život i slično, i time podstiču migraciju (Heršak 1998, 142–143; Živković, Šporer and Sekulić 1995, 11–14).

¹⁰ Do prve polovine 1960-ih godina jugoslovenska vlast više je nastojala da spreči iseljavanje stanovništva zbog čega su dotadašnje migracije građana bile, pre svega, ilegalne (Sundhaussen 2012, 153–155).

¹¹ Sa Švajcarskom je SFRJ već ranije (1961. godine) sklopila ugovor o zapošljavanju radnika iz bivše Jugoslavije.

Dve godine kasnije (1968) sklopljen je ugovor i sa Nemačkom, a posledica otvaranja granice za nezaposleno stanovništvo bile su masovne emigracije građana. Prema podacima iz 1973. godine, SRN je sa 50,1% zaposlila najviše jugoslovenskih radnika (496.000). Po broju zapošljavanja jugoslovenskih radnika slede Austrija (19,9%) sa 197.000, Francuska (5,5%) sa 54.000, Švajcarska (2,8%) sa 28.000, Švedska (2,5%) sa 25.000 i zemlje Beneluksa (1,4%) sa 14.000 radnika (Alscher, Oberfell and Roos 2015, 15).¹² Godine 1973. Zapadna Nemačka obustavlja zapošljavanje stranih radnika zbog čega se smanjuje i iseljavanje jugoslovenskog građanstva.¹³ Uz to je poboljšanje životnih uslova u SFRJ između 1974. i 1985. godine čak podstaklo povratak određenog broja stanovništva iz Nemačke, Austrije i Švajcarske u svoju domovinu. Zaoštavanjem odnosa između republika SFRJ krajem 1980-ih godina migracije stanovništva kontinuirano rastu i dostižu vrhunac za vreme rata, odnosno, ratova između 1991. i 1995. godine. Nakon sklapanja mira nemačka, austrijska i švajcarska vlast obustavljaju masovno primanje novih migranata (tj. izbeglica) iz bivše Jugoslavije i naredne godine posvećuju, pre svega, rešavanju pitanja povratka onih izbeglica kojima je za vreme konflikata/rata u SFRJ odobren samo privremeni boravak (Duldung) (Bade and Münz 2000, 34–36). Sa ukidanjem viza i olakšavanjem uslova za preseljenje u, pre svega, Nemačku poslednjih godina primetan je novi rast migracija stanovništva iz pojedinačnih zemalja nekadašnje Jugoslavije.¹⁴

Za razliku od drugih grupa autora (npr. ruskog i turskog porekla) autori nemačkog govornog područja poreklom iz bivše Jugoslavije još nisu dovoljno istraženi, iako poslednjih godina postoji tendencija da se pojedinim piscima iz ove grupe posveti veća pažnja.

Prvi (objavljeni) i do sada jedini sveobuhvatni naučni članak koji se eksplisitno bavi ovim autorima je *Autor/-innen aus dem ehemaligen Jugoslawien und*

¹² Osim niskokvalifikovanih radnika, emigrirao je i određen (doduše manji) broj visokokvalifikovanog stanovništva i visokoobrazovanih intelektualaca.

¹³ Dok su migracioni talasi radnika zavisili od ugovora o privremenom radu, migracije ostalog stanovništva iz SFRJ (npr. visokokvalifikovanog i visokoobrazovanog stanovništva) tekle su nezavisno od ovih ugovora i 1970/80-ih godina (Gotthardt 2014, 63), pri čemu je i spajanje porodica (emigranata koji su ostali i nakon obustavljanja ugovora), takođe, podstaklo selidbe u Nemačku, Austriju i Švajcarsku.

¹⁴ Godine 2020. stanovnici Nemačke, Austrije i Švajcarske sa migrantskim poreklom iz zemalja bivše Jugoslavije i dalje spadaju u najbrojnije manjine ovih država. Rast emigracija stanovništva iz zemalja bivše Jugoslavije poslednjih godina ilustruje npr. statistika Savezne službe za migraciju i izbeglice (BAMF) za 2018. godinu o „dospeljavanju“ u Nemačku i „iseljavanju“ iz Nemačke. Među prvih 20 zemalja nalaze se ukupno četiri zemlje nekadašnje Jugoslavije (Hrvatska: br. doseljenika: 51.450, br. iseljenika: 26.324; Srbija: br. doseljenika: 27.248; br. iseljenika: 18.267; Bosna i Hercegovina: br. doseljenika: 25.020, br. iseljenika: 10.887; Makedonija: br. doseljenika: 18.203, br. iseljenika: 10.892) (BAMF 2018, 43).

den Nachfolgestaaten (Autori/-ke iz bivše Jugoslavije i postjugoslovenskih država) Pera Mata Anušića i Azre Džajić, objavljen 2000. godine u monografiji *Interkulturelle Literatur in Deutschland (Interkulturalna književnost u Nemačkoj)* (Chiellino 2000, 106–124). U pomenutom članku autori daju pregled književnih aktivnosti autora iz Hrvatske, Bosne i tadašnje SR Jugoslavije u Nemačkoj od momenta sklapanja sporazuma o angažovanju stranih radnika sa tadašnjom SFRJ 1968. do 2000. godine. Njihov prikaz obuhvata autore koji su objavljivali svoje tekstove u Nemačkoj na nemačkom i na maternjem jeziku. Autori navode da prvih deset godina (1968–1978) skoro da ne postoje književne aktivnosti migranata poreklom iz bivše Jugoslavije. Tek 1978. godine Zvonko Plepelić (1945, Pleso) objavio je na nemačkom jeziku svoju zbirku pesama *Jedem das seine oder auch nicht (Svakom svoje ili ipak ne)* i izdavačka kuća Rotbuchverlag izdala je autobiografski tekst Vere Kamenko (1947, Sombor) *Unter uns war Krieg (Među nama bio je rat)*. Iste godine Milo Dor (1923, Budimpešta) je u Minhenu objavio roman *Alle meine Brüder (Sva moja braća)* i izdavačka kuća Reclam izdala je *Die Sonne des fremden Himmels (Sunce stranog neba)* Irene Vrkljan (1930, Beograd). Anušić i Džajićeva smatraju prve dve navedene publikacije reprezentativnim, jer se u njima ogledaju tendencije autora iz bivše Jugoslavije narednih 1980/90-ih godina (autobiografska proza i lirika), pri čemu daju napomenu da pisci nisu bili samo direktno pogođeni gastarbajteri, već i školovani intelektualci. Ključne 1978. godine povodom dvestogodišnjice Geteovog prevoda, odnosno, prepeva balade *Hasanaginica* u raznim centrima širom Nemačke istražuju se nemačko-jugoslovenski odnosi. Grad Dortmund posvećuje svoje „Ausländertage“ (Dani stranaca) Jugoslaviji, objavljen je pregled svih prevoda jugoslovenske (srpsko-hrvatske) književnosti na nemačkom jeziku, Haberl (Nikola Othmar Haberl) izdaje studiju *Die Abwanderung von Arbeitskräften aus Jugoslawien (Iseljavanje radnih snaga iz Jugoslavije)* o jugoslovenskim gastarbajterima, a Lauer (Reinhard Lauer) monografiju *Zur Rezeption serbischer und kroatischer Autoren im deutschen Sprachraum (Recepcija srpskih i hrvatskih autora na nemačkom govornom području)*. Iz navedenog Anušić i Džajićeva zaključuju da je 1978. godine književnost jugoslovenske manjine postala vidljivija nemačkoj javnosti i medijama. U sledećem delu članka autori predstavljaju razne književno-umetničke organizacije jugoslovenskih migranata u Nemačkoj 1980/90-ih godina, kao što je udruženje „Radnik-pjesnik u tuđini“ (sedište u Frankfurtu, od 1981) koje je organizovalo festival poezije na temu „Tito, domovina, mladost“ i mnoštvo književnih večeri u jugoslovenskim klubovima. Osim toga ovo udruženje je 1981. godine izdalo antologiju *Radnik, pjesnik u tuđini*. Godine 1987. osnovano je udruženje „Jugoslawische Literaturwerkstatt/ Jugoslovenska književna radionica“ koje je objavilo antologije *Usnule zvezde* (1989) i *Pismo sa Majne* (1991), pri čemu i ovde preovladava pisanje na maternjem jeziku. Godine 1988. počele su pripreme za osnivanje udruženja „Gruppe 88“

(Grupa 88) sa sedištem u Duizburgu, a u Hamburgu je Emina Čabaravdić-Kamber zajedno sa drugim umetnicima osnovala „Nemačko-jugoslovenski književni klub“, koji je početkom 1992. godine preimenovan u internacionalni književni klub „La Bohemia“. U trećem delu članka Anušić i Džajićeva navode autore hrvatske manjine od 1991, bosanske manjine od 1992. i jugoslovenske manjine od 1992. godine koji su objavljivali na maternjem i nemačkom jeziku, te zaključuju da su manjine bivše Jugoslavije pisale i publikovale, pre svega, na maternjem jeziku. U grupi autora koji su objavljivali (i) na nemačkom, osim već pomenutih, oni navode sledeća imena: Srđan Keko, Dragica Rajčić, Marian Nakitš, Pero Mate Anušić, Senada Marijanović, Emina Čabaravdić-Kamber, D.N. Rudović, Haris Džajić, Slobodanka L. Betler, Radovan Bajić, Lazar Dašić, Snežana Minić, Edita Bermel-Rodominsky, Marina Micić, Drago Ćuturić, Bruna Albanese, Veseljka Katharina Billich i Olga Sedlar. Opšti zaključak Anušića i Džajićeve o književnim aktivnostima manjina iz bivše Jugoslavije u Nemačkoj je da oni jesu delimično bili prisutni u raznim antologijama, ali da su njihove aktivnosti u diskursu o ovoj književnosti 1980/90-ih godina skoro nevidljive i marginalne,¹⁵ uprkos činjenici da su migranti iz Jugoslavije bili druga po veličini manjina u Nemačkoj, nakon turskih migranata (Anušić and Džajić 2000, 106–124).

S obzirom na to da je članak *Autor/-innen aus dem ehemaligen Jugoslawien und den Nachfolgestaaten* objavljen 2000. godine, u njemu nisu obuhvaćeni oni autori poreklom iz zemalja bivše Jugoslavije koji su se etablirali, pre svega, nakon 2000. godine na nemačkoj književnoj sceni¹⁶ –Alida Bremer (1959, Split),

¹⁵ Autori članka navode nekoliko mogućih razloga za skromnu književnu produkciju jugoslovenskih manjina 1980/90-ih godina. Prvi je da su masovne migracije iz Jugoslavije počele tek od 1968. godine tj. da su migranti iz Jugoslavije (u odnosu npr. na Turke i Italijane) tek deset godina kasnije došli u Nemačku, što se odrazilo i na njihovu književnu produkciju. Kao drugi mogući razlog autori navode da su jugoslovenske manjine pripadale onim manjinama koje su se lako integrisale i stoga su ređe imale potrebu da zapišu svoja iskustva. Kao treći razlog navode da su zbog multikulturalne i polinacionalne strukture Jugoslavije jugoslovenske manjine ređe organizovale udruženja. (Anušić and Džajić 2000, 107). Kako to i Dijana Simić primećuje (2015, 31), autori, međutim, navode samo ove razloge bez dodatnih obrazloženja. Stoga ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri su oni tačni.

¹⁶ Kako je već pomenuto, naučni članak Anušića i Džajićeve jedini je članak koji se pojavio do 2000. godine koji daje sveobuhvatnu sliku autora iz zemalja bivše Jugoslavije koji su pisali i objavljivali na nemačkom jeziku. S obzirom na to da se članak Anušića i Džajićeve odnosi samo na Nemačku, autorke ovog rada nisu bile u mogućnosti da ispituju književne aktivnosti autora migrantskog porekla koji pišu na nemačkom jeziku u Švajcarskoj i Austriji (u odnosu na vremenski period obuhvaćen u članku Anušića i Džajićeve). Autorke ovog rada svrstavaju u grupu autora koji pišu na nemačkom jeziku, a vode poreklo iz zemalja bivše Jugoslavije i objavljuju dela pre svega nakon 2000. godine i one autore koji pišu na nemačkom jeziku u Švajcarskoj i

Adriana Altaras (1960, Zagreb), Maja Haderlap (1961, Eisenkappel-Vellach),¹⁷ Zoran Drvenkar (1967, Križevci), Melinda Nađ-Abonji (1969, Bečej), Danko Rabrenović (1969, Zagreb), Nikol Ljubić (1971, Zagreb), Mihel Božiković (1971, Cirih), Alma Hadžibeganović (1972, Brčko), Marica Bodrožić (1973, Svib), Ana Bar (1973, Zagreb), Sandra Gugić (1976, Beč), Jagoda Marinić (1977, Wajblingen), Saša Stanišić (1978, Višegrad), Barbara (Barbi) Marković (1980, Beograd), Meral Kureyshi (1983, Prizren), Martin Kordić (1983, Celle), Daniela Janjić (1984, Mostar) i Marko Dinić (1988, Wien). Neke od navedenih autora raspad bivše Jugoslavije doveo je devedesetih godina na nemačko govorno područje (Stanišić, Rabrenović, Hadžibeganović, Kureyshi, Janjić), drugi su emigrirali iz bivše Jugoslavije još ranije, 1960/70/80-ih, ili tek 2000-ih godina (Altaras, Bremer, Drvenkar, Nađ-Abonji, Ljubić, Bodrožić, Bar, Dinić), pri čemu se kod njih *push*- i *pull*-faktori migracije znatno razlikuju (talas gastarbajtera, spajanje porodice, studije u inostranstvu itd). Preostali autori rođeni su u zemljama nemačkog govornog područja, a za jednu ili više zemalja bivše Jugoslavije vezuje ih poreklo starijih generacija (Božiković, Gugić, Marinić, Kordić) (Ljubić 2012, 203; Fetscher 2015; Bürger-Koftis 2008, 110; Drvenkar 2016; Wottreng 2010, 104–113.).

Ovi autori, svakako, ne svode svoje celokupno književno stvaralaštvo samo na migrantsko iskustvo, ali im je zajeničko to što se osim ostalim temama bave i zemljom i kulturom porekla, pitanjem pripadnosti i kulturnog (hibridnog) identiteta. Reprezentativna dela savremene (tematsko orijentisane) migracione nemačke književnosti u kojima se navedeni autori bave (i) pomenutim temama su na primer „*zz00m: 24 std. mix 1. of me oder penthesilea in sarajevo*“ (*zz00m: 24 sati miks 1. mene ili pentezileja u sarajevu*) (Hadžibeganović 1997), *Yugoslavian Gigolo (Jugoslovenski žigolo)* (Drvenkar 2005), *Wie der Soldat das Grammophon repariert (Kako vojnik popravlja gramofon)* (Stanišić 2006), *Tauben fliegen auf (Golubije srce)* (Nađ-Abonji 2010), *Meeresstille (Bonaca)* (Ljubić 2010), *Der Balkanizer. Ein Jugo in Deutschland (Balkanac. Jugos u Nemačkoj)* (Rabrenović 2010), *Drift (Zanošenje)* (Božiković 2011), *Engel des Vergessens (Anđeo zaborava)* (Haderlap 2011), *Titos Brille, Die Geschichte meiner strapaziösen Familie (Titove naočare. Priča moje naporne porodice)* (Altaras 2011), *Kirschholz und alte Gefühle (Trešnjino drvo i stara osećanja)* (Bodrožić 2012), *Olivas Garten (Olivin vrt)* (Bremer 2013), *Tod meiner Stadt (Smrt mog grada)* (Janjić 2013), *Restaurant Dalmatia (Restoran Dalmacija)* (Marinić 2013), *Die Farbe*

Austriji, jer se prilikom dodeljivanja svih značajnih književnih nagrada u Nemačkoj (za nemačku književnost) i ovi autori, dakle autori koji pišu na nemačkom jeziku iz Švajcarske i Austrije, uzimaju u obzir.

¹⁷ U vezi sa Majom Haderlap trebalo bi naglasiti da se ona samo indirektno/sekundarno može ubrajati u gore navedenu grupu, jer poreklom pripada slovenskoj manjini (Koruški Slovenci) u Austriji.

des Granatapfels (Boja nara) (Baar 2015), *Astronauten (Astronauti)* (Gugić 2015), *Elefanten im Garten (Slonovi u bašti)* (Kureyshi 2015), *Wie ich mir das Glück vorstelle (Kako ja zamišljam sreću)* (Kordić 2015), *Superheldinnen (Superherojke)* (Marković 2016), *Die guten Tage (Dobri dani)* (Dinić 2019). Biografska pozadina kao i stilovi i žanrovi (lirika, epika, drama) kojima se autori služe u svom književnom izražavanju znatno se razlikuju, zbog čega je ovde, svakako, reč o jednoj veoma heterogenoj grupi pisaca. Iako se u navedenim delima pisci na nivou priče (*story*) bave istim ili sličnim prostorno-istorijsko-socijalnim kontekstom, njihove priče se ne svode samo na puko prepričavanje svoje migrantske priče, već oni na narativnom nivou (*discourse*) daju glas mnoštvu različitih likova koji se razlikuju po svom političko-socijalnom statusu, stavovima, željama, odnosu prema zemlji porekla i prijema, prema životu među kulturama i temi (polikulturalnog, hibridnog) identiteta. Zavisno od dela čitaocu se pruža mogućnost da uroni u perspektivu odrasle dece roditelja koji su poreklom iz bivše Jugoslavije, koji žive u inostranstvu i koji kroz priču sebi i čitaocu otkrivaju svoje korene, ili u perspektivu deteta ili tinejdžera koji život u zemlji porekla i prijema doživljava na svojevrsan način, u perspektivu lika koji pripada manjini u bivšoj Jugoslaviji, u perspektivu gastarbajtera, ratnog dezertera i mnogih drugih. Uz navedeno autori se u naraciji na različite načine poigravaju sa prostornim kontekstom i vremenskim relacijama koje opisuju, sa jezikom porekla i jezikom na kojem pišu, kao i sa žanrovima i formama, što svako delo čini zasebnim originalnim tekstom i što čitaocu iznova pruža novo iskustvo.

Uspeh navedenih autora poreklom iz bivše Jugoslavije pokazuje da se danas više ne može reći da su njihova književna dela samo marginalne pojave u nemačkoj savremenoj književnosti (Austrije, Švajcarske i Nemačke). O tome svedoči i višestruko nagrađivanje tih autora (Bar, Bodrožić, Drvenkar, Gugić, Haderlap, Hadžibeganović, Janjić, Kordić, Ljubić, Marinić, Nađ-Abonji, Stanišić, Bremer), a neki su se poslednjih godina našli i u užem izboru za najprestižnije književne nagrade nemačkog govornog područja „Deutscher Buchpreis“ (Nemačka književna nagrada) i „Schweizerischer Buchpreis“ (Švajcarska književna nagrada) – Ljubić *Meeresstille* (2010), Kureyshi *Elefanten im Garten* (2015), Nađ-Abonji *Tauben fliegen auf* (2010), Stanišić *Wie der Soldat das Grammophon repariert* (2006), *Vor dem Fest (Pred svetkovinu)* (2014), *Heimat (Domovina)* (2019). Melinda Nađ-Abonji je za svoj roman 2010. godine nagrađena ovim nagradama, dok je Saša Stanišić 2019. godine dobio nagradu „Deutscher Buchpreis“ za roman *Heimat*, što ukazuje na činjenicu da se književnost ovih pisaca danas smatra ravnopravnom sa savremenom nemačkom književnošću i da joj više nisu potrebne posebne (marginalizirajuće) terminološke odrednice poput navedenih. Uvođenje i ukidanje nagrade „Adelbert-von-Chamisso“ najbolje opisuje razvojni put književnosti autora migrantskog porekla koji je prikazan u ovom radu (od marginalizovane do ravnopravno priznate književnosti). Nagradu „Adelbert-von-C-

hamisso“ prvi put dodelila je 1985. godine fondacija „Robert Bosch Stiftung“ autorima koji pišu na nemačkom jeziku i koji imaju migraciono poreklo.¹⁸ U početnoj fazi, kada književnost ovih autora još nije bila priznata, ova nagrada je pomogla autorima da steknu priznanje. Društvena stvarnost danas pokazuje da se sve veća grupa autora migrantskog porekla služi nemačkim jezikom kao maternjim. Književnost ovih autora tematski je ili stilski obeležena promenom jezika i kulture, ali je svakako postala neizostavni deo savremene nemačke književnosti, zbog čega je vremenom ova nagrada sve više bila kritikovana (kako od književnih naučnika, tako i od samih autora), te je zbog sadašnjih društvenih odnosa u Nemačkoj smatrana marginalizujućom i diskriminišućom. Stoga je fondacija „Robert Bosch Stiftung“ nakon dodele 2017. godine odlučila da ukine ovu nagradu, koja je postala nepotrebna (up. sajt fondacije Robert Bosch Stiftung), što ukazuje na činjenicu da se književnost ovih pisaca danas ubraja u savremenu nemačkom književnost i da joj, isto tako, više nisu potrebne posebne književne nagrade poput nagrade „Adelbert-von-Chamisso“.

Literatura

- Ackermann, Irmgard. 2007. „Migrantenliteratur.“ In *Metzler Lexikon Literatur. Begriffe und Definitionen*, edited by Dieter Burdorf, Christoph Fasbender and Burkhard Moennighoff, 181. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler.
- Aktürk, Aysegül. 2009. *Interkulturelles Lernen im Deutschunterricht. Vorschläge zur Didaktisierung türkischer Migrationsliteratur*. Hamburg: Igel.
- Alscher, Stefan, Johannes Obergefell and Stefanie Ricarda Roos. 2015. *Migrationsprofil Westbalkan. Ursachen, Herausforderungen und Lösungsansätze*. Berlin: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/WorkingPapers/wp63-migrationsprofil-westbalkan.pdf?__blob=publicationFile&v=10. Available in printed form.
- Altaras, Adriana. 2011. *Titos Brille. Die Geschichte meiner strapaziösen Familie*. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Anušić, Pero Mate and Azra Džajić. 2000. „Autor/innen aus dem ehemaligen Jugoslawien und den Nachfolgestaaten (Kroatien, Bosnien-Herzegowina und Bundesrepublik Jugoslawien).“ In *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*, edited by Carmine Chiellino, 106–124. Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler.

¹⁸ Dobitnike nagrade „Adelbert-von-Chamisso“ birao je stručni žiri jednom godišnje i dodeljivana je glavna nagrada (15.000 evra) i do dve podsticajne nagrade (svaka po 7.000 evra). Od prvog dodeljivanja nagrade 1985. godine piscima Eren (Aras Ören) i Šami (Rafik Schami) ukupno 78 autora iz preko dvadeset zemalja porekla odlikovano je ovom nagradom. Dobitnici nagrade poreklom iz zemalja bivše Jugoslavije bili su Dragica Rajčić (podsticajna nagrada 1994), Marica Bodrožić (podsticajna nagrada 2003), Saša Stanišić (glavna nagrada 2008), Nikol Ljubić (podsticajna nagrada 2011), Martin Kordić (podsticajna nagrada 2015), Barbara (Barbi) Marković (podsticajna nagrada 2017).

- Baar, Anna. 2015. *Die Farbe des Granatapfels*. Göttingen: Wallstein.
- Bachmann-Medick, Doris. 2003. „Kulturanthropologische Horizonte interkultureller Literaturwissenschaft.“ In *Handbuch interkulturelle Germanistik*, edited by Alois Wierlacher and Andrea Bogner, 439–448. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler.
- Bachmann-Medick, Doris. 2006. *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Bachmann-Medick, Doris. 2008. „Weltliteratur.“ In *Metzler Lexikon. Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, edited by Ansgar Nünning, 758. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler.
- Bade, Klaus J. and Rainer Münz. 2000. *Migrationsreport 2000. Fakten, Analysen, Perspektiven*. Frankfurt/New York: Campus.
- BAMF (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge). 2018. *Migrationsbericht der Bundesregierung. Migrationsbericht 2018*. Braunschweig: BAMF. https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/publikationen/themen/migration/migrationsbericht-2018.pdf?__blob=publicationFile&v=2. Available in printed form.
- Barner, Wilfried. 2006. *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*. München: C.H. Beck.
- Bhabha, Homi K. 2011. *Die Verortung der Kultur*, translated by Michael Schiffmann and Jürgen Freudl. Tübingen: Stauffenburg.
- Biondi, Franco and Rafik Schami. 1981. „Literatur der Betroffenheit. Bemerkungen zur Gastarbeiterliteratur.“ In *Zu Hause in der Fremde. Ein Bundesdeutsches Ausländer-Lesebuch*, edited by Christian Schaffernicht, 134–135. Fischerhude: Atelier im Bauernhaus.
- Bodrožić, Marica. 2012. *Kirschholz und alte Gefühle*. München: Luchterhand.
- Božiković, Michel. 2011. *Drift*. Stuttgart: Tropen.
- Bremer, Alida. 2013. *Olivas Garten*. Köln: Eichborn.
- Bürger-Koiftis, Michaela, ed. 2008. *Eine Sprache – viele Horizonte... Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur. Porträts einer neuen europäischen Generation*. Wien: Praesens.
- Chiellino, Carmine, ed. 2000. *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*. Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler.
- Destatis (Statistisches Bundesamt). 2019. „Jede vierte Person in Deutschland hatte 2018 einen Migrationshintergrund.“ Pressemitteilungen der Destatis. Accessed February 12, 2020. https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2019/08/PD19_314_12511.html.
- Dinić, Marko. 2019. *Die guten Tage*. München: Hanser.
- do Mar Castro Varela, Maria and Nikita Dhawan. 2005. *Postkoloniale Theorie. Eine kritische Einführung*. Bielefeld: transcript.
- Drvenkar, Zoran. 2019. „Zoran Drvenkar. Eine kurzbiographische Geschichte.“ Drvenkar. Accessed February 14, 2020. <http://www.drvenkar.de/autor/biographie/index.html>.
- Ehnert, Rolf. 2006. „Literatur der Migration ist deutsche, ist Weltliteratur.“ In *In mehreren Sprachen leben. Literaturwissenschaftliche, sprachdidaktische und sprachwissenschaftliche Aspekte der Mehrsprachigkeit*, edited by Daniel Grabis and Eva Kastenhuber, 43–58. Bordeaux: DAAD.
- Fetscher, Caroline. „Der Balkanizer. Fluche und finde.“ Tagesspiegel. Accessed February 15, 2020. <http://www.tagesspiegel.de/kultur/literatur-der-balkanizer-fluche-und-finde/4016742.html>.

- Gotthardt, Nicola. 2014. *Serbische Studierende in Deutschland. Motive und Rahmenbedingungen von Migration, Bleiben und Rückkehr*. Berlin: LIT.
- Griem, Julika. 2008. „Hybridität.“ In *Metzler Lexikon. Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, edited by Ansgar Nünning, 297–298. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler.
- Gugić, Sandra. 2015. *Astronauten*. München: C.H. Beck.
- Haderlap, Maja. 2011. *Engel des Vergessens*. Göttingen: Wallstein.
- Hadžibeganović, Alma. 1997. „z00m: 24 std. mix 1. of me oder penthesilea in sarajevo.“ In *Schreiben zwischen den Kulturen. Antologie zum Literaturpreis*, edited by Christa Stippinger, 4–26. Wien: edition exil.
- Hamm, Horst. 1988. *Fremdgegangen – Freigeschrieben. Eine Einführung in die deutschsprachige Gastarbeiterliteratur*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Hall, Stuart. 1994. *Rassismus und kulturelle Identität. Ausgewählte Schriften 2*. Hamburg: Argument.
- Hausbacher, Eva. 2009. *Poetik der Migration. Transnationale Schreibweisen in der zeitgenössischen russischen Literatur*. Tübingen: Stauffenburg.
- Heinze, Hartmut. 1986. *Migrantenliteratur in der Bundesrepublik Deutschland. Bestandsaufnahme und Entwicklungstendenzen zu einer multikulturellen Literatursynthese*. Berlin: Express.
- Heršak, Emil. 1998. *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti/Školska knjiga.
- Janjić, Daniela. 2013. „Tod meiner Stadt.“ Danielajanjic. Accessed February 13, 2020. <https://danielajanjic.ch/texte/tod-meiner-stadt>.
- Kazzazi, Kerstin, Angela Treiber and Tim Wätzold. 2016. *Migration – Religion – Identität. Aspekte transkultureller Prozesse*. Wiesbaden: Springer.
- Kordić, Martin. 2015. *Wie ich mir das Glück vorstelle*. München: Hanser.
- Kreutzer, Eberhard. 2008. „Bhabha, Homi K.“ In *Metzler Lexikon. Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, edited by Ansgar Nünning, 68. Stuttgart/Weimar: J.B. Metzler.
- Kureysli, Meral. 2015. *Elefanten Im Garten*. Zürich: Limmat.
- Ljubić, Nicol, ed. 2012. *Schluss mit der Deutschenfeindlichkeit!. Geschichten aus der Heimat*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Ljubić, Nicol. 2010. *Meeresstille*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Marinić, Jagoda. 2013. *Restaurant Dalmatia*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Nadj-Abonji, Melinda. 2010. *Tauben fliegen auf*. Salzburg: Jung und Jung.
- ORF (Österreichische Rundfunk). 2018. „Von Anwerbeabkommen und Integration.“ ORF.at. Accessed February 14, 2020. <https://orf.at/v2/stories/2090725/2090744/>.
- Rabrenović, Danko. 2010. *Der Balkanizer. Ein Jugo in Deutschland*. Stuttgart: Egmont.
- Reeg, Ulrike. 1988. *Schreiben in der Fremde. Literatur nationaler Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland*. Essen: Klartext.
- Robert Bosch Stiftung. 2019. „Adelbert-von-Chamisso-Preis der Robert Bosch Stiftung.“ Bosch-Stiftung. Accessed February 14, 2020. <https://www.bosch-stiftung.de/de/projekt/adelbert-von-chamisso-preis-der-robert-bosch-stiftung>.
- Rösch, Heidi. 1998. „Migrationsliteratur im Interkulturellen Diskurs.“ Slidex.tips. Accessed February 12, 2020. <https://slidex.tips/download/heidi-rsch-migrationsliteratur-im-interkulturellen-diskurs>.

- Rösch, Heidi. 2004. „Migrationsliteratur als neue Weltliteratur?“. *Sprachkunst. Beiträge zur Literaturwissenschaft*, no. 35, 89–109.
- Senol, Sengül. 1992. *Kurden in Deutschland. Fremde unter Fremden*. Frankfurt am Main: Haag und Herchen.
- SEV (Schweizerischer Eisenbahn-Verband). 2019. Sev-online. Accessed February 12, 2020. https://sev-online.ch/de/der-sev/was_machen_wir/hier-war-der-sev-fuer-seine-mitglieder-aktiv/ohne-uns/geschichte.php/.
- Simić, Dijana. 2015. *Poetik des Nirgendwo – Ansätze interkultureller Migrationsliteratur. Eine Analyse ausgewählter Werke von Aleksandar Hemon und Bekim Serjanović*. Hamburg: Dr. Kovač.
- Stanišić, Saša. 2010. „Tri mita o imigrantskoj književnosti.“ sic. Accessed February 12, 2020. <https://sic.ba/stav/sasa-stanisis-tri-mita-o-imigrantskoj-knjizevnosti/>.
- Sturm-Trigonakis, Elke. 2007. *Global playing in der Literatur. Ein Versuch über die Neue Weltliteratur*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Sundhaussen, Holm. 2014. *Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten 1943–2011. Eine ungewöhnliche Geschichte des Gewöhnlichen*, 2. Auflage. Wien/Köln/Weimar: Böhlau.
- Wottreng, Willi. 2010. „Melinda Nadj Abonji.“ In *Mutter, wo übernachtet die Sprache? 14 Porträts mehrsprachiger Autorinnen und Autoren in der Schweiz*, edited by Ursula Binggeli, 104–113. Zürich: Limmat.
- Živković, Ilija, Željka Šporer and Duško Sekulić. 1995. *Asimilacija i identitet. Studija o hrvatskom iseljeništvu u SAD i Kanadi*. Zagreb: Školska knjiga.

Ivana Pajić
Mirjana Zarifović Grković
Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, Serbia

*Where Is My Place?
Authors from the Former Yugoslavia
in Contemporary German Literature*

Until the first half of the twentieth century there were only a few representative authors with a migrant background who wrote in German. Since the 1950s and 60s this number has significantly increased. The terminological determinant of this literature has been debated for decades, as the crucial questions to be answered first are, in fact, what kind of literature it is and what place it should take in the German literary scene. This is evidenced by many names that are used or were used in the discourse on this literature, the most common of which are “gastarbeiter”, “migrant” and “migration” literature. The winner of the most prestigious German literary prize “Deutscher Buchpreis” for 2019 is Sasa Stanišić, an author originally from the former Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, who writes in German and is one of the best contemporary German-speaking writers. For this reason, this paper deals with the position of an under-researched group of authors originally from the former Yugoslavia in contemporary Ger-

man literature from the period when that literature was still called “gastarbeiter”, until today, when it is considered equal to contemporary German literature and when there is no more need for special marginalizing terminological definitions, such as those mentioned above, nor literary awards intended for this literature alone, such as the “Adelbert-von-Chamisso-Preis” prize. The paper clarifies the terminological determinants of gastarbeiter, migrant, migration, hybrid and new world literature, by which some authors characterize this literature, and points out the reasons why the use of these terms is (un)justified. In addition, attention is drawn to representative authors who write in German, originating from the former Yugoslavia, in chronological order, as well as the awards for which some of them were nominated or have won, which testifies to the importance of these writers in the German speaking area and the equality with other German writers which they have achieved in recent years.

Key words: Gastarbeiter, migrant and migration literature, contemporary German literature, German-speaking authors originally from the former Yugoslavia

Où est ma place ?

*Auteurs originaires de l'ex-Yougoslavie
dans la littérature allemande contemporaine*

Jusqu'à la première moitié du vingtième siècle il n'y avait que quelques écrivains représentatifs d'origine migrante qui écrivaient en allemand. Depuis les années 1950/60 ce chiffre a considérablement grandi. Un débat est mené depuis des décennies à propos de l'appellation qu'il faudrait donner à ce genre de littérature, les questions cruciales étant de quel genre de littérature il s'agit et quelle place elle devrait occuper sur la scène littéraire allemande. En témoigne une multitude d'appellations qui sont ou ont été utilisées dans le discours sur cette littérature, les plus fréquentes étant celles de *gastarbeitersliteratur*, de littérature « migrante » et « de migration ». Le lauréat du prix allemand littéraire le plus prestigieux « Deutscher Buchpreis » pour l'année 2019 a été Saša Stanišić, auteur originaire de l'ex-Yougoslavie, de la Bosnie-Herzégovine, qui écrit en allemand et qui peut être rangé parmi les meilleurs écrivains de la littérature allemande contemporaine. À ce propos, ce travail s'intéresse à la position d'un groupe d'auteurs originaires de l'ex-Yougoslavie encore insuffisamment exploré, dans la littérature allemande depuis le moment où cette littérature était encore appelée « gastarbeiter », jusqu'à nos jours, où elle est considérée comme l'égale de la littérature contemporaine allemande et où elle n'a plus besoin d'appellations marginalisantes particulières comme celles citées ci-devant, ni de prix littéraires destinés uniquement à cette littérature-là, tel le prix « Adelbert-von-Chamisso ».

Mots clés : *gastarbeitersliteratur*, littérature migrante et de migration, littérature contemporaine allemande, écrivains originaires des pays de l'ex-Yougoslavie

*Wo ist mein Platz?
Autoren aus dem ehemaligen Jugoslawien
in der deutschen Gegenwartsliteratur*

Bis zur ersten Hälfte des zwanzigsten Jahrhunderts gab es nur wenige repräsentative Autoren mit einem Migrationshintergrund, die auf Deutsch geschrieben haben. Seit den 1950/60-er Jahren steigt ihre Zahl erheblich. Über die Beschaffenheit und Verortung der Autoren mit einem polikulturellen Hintergrund in der deutschsprachigen Literaturszene wird seit Jahrzehnten eine rege Diskussion geführt. Von dem Erwähnten zeugt auch die terminologische Vielfalt, die für ihre Literatur verwendet wird, wobei die am häufigsten gebrauchten Termini „Gastarbeiter-“, „Migranten-“ und „Migrationsliteratur“ sind. Der Preisträger des bedeutendsten deutschen Literaturpreises „Deutscher Buchpreis“ für das Jahr 2019 ist Saša Stanišić. Der deutschschreibende Autor, der aus dem ehemaligen Jugoslawien, Bosnien und Herzegowina, stammt, wird zu den bedeutendsten Autoren der deutschen Gegenwartsliteratur gezählt. Angesichts dessen beschäftigt sich die vorliegende Arbeit mit der noch relativ unerforschten Gruppe der deutschschreibenden Autoren aus dem ehemaligen Jugoslawien, seit dem Moment, als diese Literatur noch mit dem Terminus „Gastarbeiterliteratur“ bezeichnet wurde, bis heute, wo sie als gleichermaßen wertvolle deutsche Literatur betrachtet wird, die weder die für sie oben angeführten, erfundenen, marginalisierenden terminologischen Bezeichnungen braucht, noch allein für sie ins Leben gerufene Literaturpreise, wie den „Adelbert-von-Chamisso-Preis“. In der Arbeit werden die Termini „Gastarbeiter-“, „Migranten-“, „Migrations-“, „Hybride-“ und „Neue Weltliteratur“ besprochen, mit denen die Literatur der deutschschreibenden Autoren mit einem Migrationshintergrund auch heute noch z. T. bezeichnet wird, und es wird auf ihre (nicht) gerechtfertigte Verwendung näher eingegangen. Darüber hinaus liegt der Fokus der Arbeit auf der chronologischen Betrachtung der deutschschreibenden Autoren, die mit einem oder mit mehreren Ländern des ehemaligen Jugoslawiens verwurzelt sind, seit dem Moment ihrer Erscheinung in der deutschsprachigen Literaturszene. Von diesen Autoren wurden mehrere für bedeutende deutsche Literaturpreise nominiert bzw. haben diese auch gewonnen, was unter anderem auch ein Indiz dafür ist, dass die Autoren in den letzten Jahren ein fester und gleichermaßen bedeutender Bestandteil der gegenwärtigen deutschen Literaturszene geworden sind.

Schlüsselwörter: Gastarbeiter-, Migranten- und Migrationsliteratur, deutschsprachige Gegenwartsliteratur, deutschschreibende Autoren aus den Ländern des ehemaligen Jugoslawiens

Primljeno/Received: 15.12.2019.

Prihvaćeno / Accepted: 17.02.2020.